

Mr. Nedim Alić
Behram-begova medresa u Tuzli

SLIKA BOSNE U KNJIŽEVNOM DJELU EDHEMA MULABDIĆA

DOI: 10.58584/2490-3752.2023.9.9.139

UDK: 821.163.4(497.6).09"1878/1918"

SAŽETAK

Slika Bosne i Hercegovine oblikovala se kroz književnost kao najvažnije mjesto pamćenja kulturnog identiteta, (re)prezentacije i konstrukcije društveno-historijskih okolnosti. Nju su stvarali kako strani tako i bosanskohercegovački autori u vidu samopamćenja i samoprezentacije. Autoimaginativna slika Bosne borila se za opstanak protiv mnogo dominantnijih kolonijalnih, osvajačkih i velikodržavnih ideologija i politika. Među onima koji su svojim djelima nastojali i uspijevali (re)afirmirati i (re)prezentirati kulturološke, jezičke i tradicijske posebnosti Bosne i Hercegovine, u vrlo teškim i presudnim okolnostima, značajno mjesto pripada Edhemu Mulabdiću. Njegovo književno djelo je i danas vrijedan izvor za sagledavanje i proučavanje bosanskohercegovačke i bošnjačke kulture, tradicije i života upoće.

Gljučne riječi: prezentacija, imaginacija, književno djelo Edhema Mulabdića, (de)kolonizacija, tradicija, modernost, interkulturalnost

Uvod

Književnoumjetnička, historijska ili publicistička slika Bosne uglavnom je kroz stoljeća bila kreirana pod utjecajem kolonijalnih ili susjednih velikodržavnih projekata. Bila je to, uglavnom, prezentacija sa strane koja promovira i održava imperijalne i iredentističke interese različitih centara moći (Istanbul, Beč, Beograd, Zagreb). Takvi tekstovi su se prema Bosni odnosili kao prema periferiji koju bi trebalo "kultivirati", politički i ideološki podjarmiti i osvojiti. Njihova hegemonija prema Bosni može se pratiti kroz nastojanja da kontoriliraju sva društvena kretanja, a posebno obrazovanje i kulturu, formirajući tako svoj kanon i koloniziranu svijest bosanskog čovjeka. U takvom ambijentu kolonijalizacije su i sami bošnjački autori razmišljali i pisali.

Zato su danas, nakon stoljeća zanemarivanja i zapostavljanja, takva književna djela važni izvori za kulturalna, imagoška i postkolonijalna istraživanja u bosanskohercegovačkoj nauci o književnosti, između ostalog, jer mogu da odgovore na pitanja kako su Bošnjaci posmatrali druge i, što je još važnije, kako su vidjeli sebe i svoju domovinu Bosnu i Hercegovinu. Zadatak kulturalnih studija i nauke o književnosti, bosnistike i kulturalne bosnistike je da te kolonizatorske tekstove dekonstruira i interpretira u skladu sa savremenim teorijskim pristupima, a posebno uzimajući u obzir tekstove otpora i samosvijesti bošnjačkih i bosanskohercegovačkih autora koji su se, iako podređeni i marginalizirani, javljali tokom cjelokupne bosanskohercegovačke povijesti.¹ Važno je sagledati etički, politički, kulturni i svaki drugi odgovor samih Bošnjaka, njihovu reprezentaciju tih društveno-historijskih kretanja kako u književnim tako i drugim tekstovima jer nacija se, kako ističe Benedikt Anderson, zamišlja (imaginira), ona je kulturni proizvod posebne vrste.²

U tom smislu, književno i publicističko djelo Edhema Mulabdića (1862, Maglaj – 1954, Sarajevo) predstavlja paradigmu ne samo

1 Usp. Kodrić, Sanjin: *Kako su Bošnjaci vidjeli muslimanski Orjent i evropski Zapad*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2018.

2 Usp. Anderson, Benedikt: *Nacija: Zamišljena zajednica*. Beograd: Plato, 1998.

zbog kompleksnosti povijesnog trenutka u kojem nastaje nego i zbog svoje raznovrsnosti, prosvjetiteljske i društvene angažovanosti. Mulabdić je svakako autor čija je slika Bosne iz vremena austrougarske okupacije jedna od temeljnih bošnjačkih i bosanskohercegovačkih književnih i kulturoloških figura, tema i fenomena. Njegovi romani *Zeleno busenje* (1898) i *Nova vremena* (1914) te zbirka pripovjedaka *Na obali Bosne* (1900), koji čine glavni dio njegovog književnog opusa, imaju značajnu ulogu u prikazu tog sudbonosnog vremena za cjelokupnu bosanskohercegovačku društvenu i kulturnu povijest.

Pripovijetke i publicističke tekstove Mulabdić je objavljivao i u časopisima *Bošnjak*, *Behar*, *Novi Behar*, *Gajret* i *Pravda* te kalendarama *Bajraktar* i *Mearif*, kao jedan od najaktivnijih saradnika, pokretača i urednika. Bio je izuzetno angažovana ličnost, prosvjetni i kulturni radnik, političar. Sudjelovao je u osnivanju prvih kulturnih institucija Bošnjaka, kao što su "Gajret" 1903. i "Narodna uzdanica" 1924. godine, koje su, između ostalog, imale važnu ulogu u obrazovanju i stipendiranju učenika i studenata, a koje su pravni i idejni prethodnici današnje Bošnjačke zajednice kulture "Preporod".

Međutim, odmah nakon Drugog svjetskog rata komunistička vlast u Jugoslaviji osudila je Edhema Mulabdića, jednu od najznačajnijih bošnjačkih ličnosti s kraja 19. i prve polovine 20. stoljeća, za saradnju s režimom NDH, zabranila njegovo javno djelovanje, oduzela mu zasluženu penziju i društveni status. U periodu socijalističke Jugoslavije, njegov književni opus zanemario je i potisnuo, kao i veći dio bošnjačke književnosti i kulture, tadašnji politički, naučni i kulturni centri moći. Zbog toga se i danas u bošnjačkom kolektivnom pamćenju još osjećaju posljedice tih godina sistemskog i planskog osporavanja. Kako bismo doprinijeli rasvjetljavanju te zanemarene književne tradicije, u ovome radu analiziramo kakvu sliku društveno-historijskih i kulturnih kretanja u Bosni i Hercegovini odražava književno djelo Edhema Mulabdića.

(De)kolonizacija Bosne i Bošnjaka

Kao jedan od najznačajnijih bošnjačkih književnika, prosvjetitelja, kulturnih radnika i političara u vremenu od 1878. godine i austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine, Mulabdić se suočavao s nekoliko dominantnih oblika kolonijalne svijesti kod Bošnjaka. Četiri stoljeća vladavine osmanske imperije je ostavilo duboke tragove na bošnjačkom identitetu pa su mnogi dolazak nove kršćanske, "kauriske" vlasti posmatrali kao kraj svega onoga što su dotad bili i čemu su težili.

U to doba dolazi naglo jedan preokret u životu našem. Nebo se zamračí, život zastade i ko probijen brod kad usred najbujnijeg veselja u njemu poče da tone: ide Švabo. A osjećala se i prije neka mora u zraku, svako odraslo i dozvano čeljade bilo je zabrinuto, naslućivao se neki krupan događaj. Švabo je pošao, da zauzme Bosnu i taj događaj prekide mnoge jače niti, pa i nit mojih snova i nauke.

Još malo zanosa, dok junački potomci našega Zmaja od Bosne zadržavahu nekoliko mjeseci Švabu tamo amo po klancima i bogazima, još malo nade u povratak našeg starog života i gospodstva, a onda nastupi jedna kruta zbilja, dođe jedan nov život, koji poteče kao bujicu novim jednim smjerom, a naš svijet baci u neku potištenost.³

Mnogi Bošnjaci muslimani koji su generacijama odgajani u jednom patrijarhalnom i klasnom sistemu su, pod tim emocijama, nesvjesni svog bošnjačkog identiteta, s povlačenjem turske uprave ostavljali sve i odlazili u Tursku, dok su drugi nostalgично čekali da se "stari vakat" vrati poslije kraćeg okupacionog perioda kada Švabo napusti Bosnu. Pasivnom odnosu prema novim životnim okolnostima, ali i procesima iseljavanja, oštro se suprotstavljao Edhem Mulabdić zajedno s nekolicinom obrazovanih ljudi, poput hafiza Muhamed-ef. Hadžijahića i muftije Muhameda Teufika Azabagića.⁴

3 Mulabdić, Edhem: "Iz autobiografije (povodom proslave četrdeset godišnjice moga kulturnog rada)", *Novi Behar*, godina 4, broj 21 (1930-1931), p. 307.

4 Usp. Imamović, Mustafa: *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Preporod, 1998, str. 367-372.

Tradicionalne orijentalno-islamske vrijednosti s kojima su Bošnjaci živjeli preko 400 godina, Mulabdić je u svojim djelima reprezentirao, ne prepuštajući ih emocijama i objektivno sagledavajući kontekst u kome se Osmansko carstvo povlačilo prepuštajući Bosnu Austro-Ugarskoj. Svojim djelima i prosvjetiteljskim angažmanom prezentirao je najvažnije segmente bošnjačkog identiteta, pa i orijentalno-islamski, i vjerovao da se te vrijednosti mogu rekontekstualizirati i prilagoditi novim okolnostima. Posebno je nastojao ohrabriti Bošnjake u pogledu budućnosti islama na ovim prostorima, istakavši kako će se i u novim vremenima vjerska prava svakoga poštovati te da će svako biti ono što je bio. U književnim i publicističkim tekstovima budio je narodnu svijest o bošnjačkom kulturnom identitetu i bosanskom jeziku, suprotstavljajući je kolonijalnim i iredentističkim utjecajima sa strane, o čemu je povodom četrdesete godišnjice njegovog rada pisao Salih Ljubunčić:

Ne samo riječju i djelom, nego je on i pisanim spomenicima govorio o ljepoti i blizini zemlje koju je bosanski musliman uvijek prisnovolio; govorio mu je o putevima kojima je hodio, o ljubavima koje je proživljavao; o humanim i vjerskim djelima koje je činio; o grobljima kojima se život posvećivao, da bi mu sva ta potisnuta osjećanja oživio, da bi ih do spoznaje uzdigao, i da bi ga povratio zemlji koja ga je rodila i narodu koji ga je dao. I kada je prelazio preko tih ranjavih mjesta pokretom jednog osjećajnog vidara, i kada je naslućivao da su se bolovi smirili, onda je govorio o onom što je trebalo činiti. Govorio je o novom vremenu, o prosvjeti, o ekonomiji, o kulturnom i socijalnom radu. Ikako je govorio, tako je sam činio. Orao je i sijao na ovoj velikoj narodnoj duši, hvatao se u koštac sa svim zlima, i poput nekadanjih svetačkih vođa vraćao svoj narod njegovoj obećanoj zemlji.⁵

Prema novoj austrougarskoj vlasti, zapadnoj kršćanskoj monarhiji i njenom sistemu vrijednosti, Mulabdić se zajedno s drugim bošnjačkim književnicima i intelektualcima tog vremena

5 Ljubunčić, Salih: "Edhemu Mulabdiću, čovjeku i kulturnom radniku, prilikom njegove četrdeset-godišnjice književnog i prosvjetnog rada", *Novi Behar*, godina 4, broj 14 i 15 (1930), str. 210.

(Mehmed-beg Kapetanović Ljubušak, Safvet-beg Bašagić, Osman Nuri Hadžić) odnosio pragmatično i vizionarski. Prihvatao je sve one tekovine koje su doprinosile širem društvenom napretku, ekonomiji, obrazovanju, razvoju kulturnih institucija, reafirmiranju tradicionalnih bošnjačkih i bosanskohercegovačkih vrijednosti, a koje se nisu suprotstavljale islamskim normama i etici. Mulabdićev društveni, politički, književni i prosvjetiteljski angažman upravo pokazuje kako je on te mogućnosti iskoristio.

Prvi bošnjački roman *Zeleno busenje* (1898) književna je slika smjene dviju imperija u Bosni i podijeljenosti Bošnjaka, kada su u pitanju nove okolnosti u kojima su se našli i pravci u kojima su djelovali. Osnovne dileme kako tadašnje društveno-historijske zbije tako i njene romaneskne prezentacije su "kako odgovoriti na sultanovu 'izdaju' i osmansku predaju Bosne pod austrougarsku, 'kaursku' vlast, da li se suprotstaviti ovom činu, boriti se na bojnopolju i kućnom pragu ili, pak, ne, odnosno kako reagirati i kako živjeti u novom, neočekivanom i traumatičnom povijesnom trenutku te šta je, zapravo, ispravno i potrebno uraditi da bi se preživjelo i opstalo"⁶. Narativ koji prati događaje vezane za Omer-efendijinu i Muharemaginu porodicu i njihov odnos prema Švabi, Turcima i Turkušama, bošnjačkom identitetu i svijesti, tradiciji i modernosti najbolje oslikava taj složeni i teški historijski trenutak.

Muhareмага je pripadao onim Bošnjacima koji su zastupali "egocentrični fanatizam" i "tvrdoglavi tradicionalizam",⁷ a koji su bili protiv svake promjene i inovacije, bez obzira kakva ona bila. Smjenu imperija posmatrali su šutke i bez jasne vizije, a svoje vjersko "znanje" smatrali dovoljnim za normalan život jednog naroda. Takvom njihovom ponašanju su doprinosili i konzervativni dijelovi bošnjačke uleme koji su imali značajan utjecaj u narodu, posebno svojim govorima protiv obrazovanja u školama po novom evropskom modelu, pa čak i pozivima na iseljavanje u Tursku, govoreći kako "u Bosni više nije džaiž klanjati". Budući da pod utjecajem

6 Kodrić, Sanjin: *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*. Sarajevo: Slavistički komitet, 2012, str. 227.

7 Usp. Rizvić, Muhsin: *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887-1918*, Sarajevo: El-Kalem, 1990, str. 462.

religijskog univerzalizma nisu razlikovali kulturni, nacionalni i vjerski identitet, smatrali su da je prihvatanje određenih zapadnih modela ponašanja i segmenata kulture neprihvatljivo s aspekta islama, pa čak i grijeh. Posebno se to odnosi na starije generacije ili "tvdokorce", kako ih naziva Muhsin Rizvić u studiji *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887 – 1918*, koji nisu bili spremni za promjene i prihvatanje bilo kakvih novina te su s gorčinom i neodobravanjem gledali na one koji su se prilagođavali novim okolnostima. Nažalost, to slijepo odbijanje svega novog na osnovu "vjerskih" argumenata, doprinijet će stagnaciji i zaostalosti u pogledu obrazovanja, posebno ženske populacije, s nesagledivim posljedicama koje se i danas osjećaju. Zbog toga će upravo tematizacija tzv. ženskog pitanja u književnosti (Šemsudin Sarajlić, Nafija Sarajlić, Abdurezak Hifzi Bjelevac, Ahmed Muradbegović, Alija Nametak, Skender Kulenović), esejima i polemikama tokom međuratnog razdoblja, ali i kasnije, doprinijeti drugačijem pogledu na status žene muslimanke u porodici i društvu uopće.

S druge strane, Omer-efendijina porodica, njegovi sinovi Mehmed-efendija, Ahmet i Alija razmišljaju drugačije ne samo u odnosu na Muharemagu nego i međusobno. Budući da je bio činovnik osmanske uprave u Maglaju i da je imao informacije o sultanovoj predaji Bosne Austriji, Mehmed-efendija je, poput Numan-efendije i drugih, smatrao kako je austrougarska okupacija Bosne neminovnost i realnost, sultanova odluka te da je svaki otpor uzaludan i štetan. Njegov mlađi brat, glavni lik romana Ahmet i druge pristalice otpora (poput Hadži-Selimage) posmatrali su ove okolnosti osmanskom izdajom i prodajom Bosne, što je, imajući u vidu kad je roman napisan, prva književna prezentacija bošnjačkog otpora austrougarskoj okupaciji i jedan od važnih doprinosa cjelokupnom kulturnom pamćenju našeg naroda.

*Ako nas je dao car, ne treba da se mi pokorimo. I kad cara nije bilo, bili smo mi u svom vatanu i branili ga, kao što valja da čini svaki turčin.*⁸

8 Mulabdić, Edhem: *Zeleno busenje*, Sarajevo: Svjetlost, 2009, str. 31.

Njihovo razumijevanje novih okolnosti bilo je zasnovano ne samo na vjerskoj nego i na bošnjačkoj etno-nacionalnoj svijesti, epskoj tradiciji ponosa i prkosa, uz jasno određivanje Osmanlija i Švaba kao kolonizatora. Otvoreno su iskazivali svoju pripadnost domovini Bosni, a što je, kako i sami priznaju, i jedan od imperativa samog vjerskog učenja, ali i duge tradicije bošnjačkog življenja i razumijevanja islama. Ahmet je u tom smislu emotivno razmišljao i djelovao, bio je raspet između dvije ljubavi, domovine Bosne i djevojke Ajiše. Prevagnuo je emanet vjere i domovine, epski motiv ovog romana, etički i ideološki stav sadržan i u njegovim riječima: "Mi svi treba da zajedno branimo domovinu!"⁹, iz kojih će kasnije izrasti "zeleno busenje", novija bošnjačka književnost, kultura i svijest o sebi.

*Ta zašto čovjek živi? Ako živi, da se sprema za onaj svijet pa da onda umre, kako i treba da radi pravi turčin, ima li onda boljeg mejdana od boja za domovinu, a da stečeš onaj svijet, da i svom rodu pomogneš, da – najposlije kažeš da si potomak Hrnjica i Halila! Tako je Ahmet umovao.*¹⁰

Kada je austrougarska vojska, predvođena generalom Filipovićem, uspjela savladati slabo organizirane i naoružane bosanske snage nakon nekoliko mjeseci otpora, uspostavljen je prijevremeni sud za sve zarobljene ustanike, a među muslimanskom populacijom je zavladała neizvjesnost i iščekivanje. Osim političkog i kulturnog pritiska koji se osjetio dolaskom nove imperije, Mulabdić će temom osiromašenja i propadanja aginsko-begovskog sloja, kroz probudene krvave i pljačkaške pohode pobunjenih kmetova, prepoznavati pravce nadolazeće agrarne reforme i težnje iredentističkih ideologija iz susjednih zemalja koje su krajem 19. stoljeća jačale u okviru romantičarskih srpskih i hrvatskih političkih i intelektualnih krugova. Osnovu njihovih narativa o konačnom oslobođenju od viševjekovne vladavine Osmanlija upravo su činili orijentalistički stereotipi, turkofobija i islamofobija, pri čemu se referiralo uglavnom na južnoslavenske i bosanske muslimane.

9 Isto, str. 27.

10 Isto, str. 32.

Tako su neki pravoslavci i katolici svoje oduševljenje što je "od-zvonilo turskom sudu i gospodstvu" ispoljavali verbalnim i fizičkim napadima na muslimane Bošnjake i uzurpacijom njihove imovine, a što je i sam Mulabdić još kao dječak doživio u svojim Trninama. Prizor upada razbojnika u njihovu kuću, ubistvo njegove majke Nura-hanume, paljevine i krađe, samo su neki od autobigrafskih segmenata ovog romana.

Stigoše pod bašču, al' sve pusto. Iz kuće je sukljao tanak dim, no oni već čuli i prasak vatre. Ne časeći časa jurnuše kroz bašču, kad se svi zapanjiše od čuda. Đurica, sin Anđušin iz Varoši, provalio duvar kućni, pa u njem naložio vatru; i sad se izmako, pa gleda kako šeper puca. Kad njih smotri, stišće iznad kuće onamo prema gaju, koliko ga noge nose. Dva momka i Alija htjeli sad da se natisnu s vlašetom da ga pitaju: što podbaci vatru pod tuđi krov, al nije bilo vremena, plamen skoro da obuhvati sav duvar, a prihvati li krova, kuća je onda u plamenu. (...)

On je znao da se ljut dušmanin krije za onim djetetom, Đuricom, ta prstom bi mogo uprijet u njeg, a taj dušmanin ustao da prevrne njegovu kuću, da ga uništi i njeg i sve njegovo..."

Zapadnoevropske orijentalističke predodžbe o Bosni, islamu i muslimanima preplavile su srpsku i hrvatsku književnu i naučnu misao u drugoj polovini 19. i početkom 20. stoljeća, uz izraženu dehumanizaciju muslimana u srpskoj usmenoj epskoj tradiciji, posebno nakon Prvog (1804) i Drugog srpskog ustanka (1815) te Bečkog književnog dogovora (1850) o zajedničkom srpskohrvatskom jeziku. Južnoslavenski romantizam općenito je u znaku buđenja nacionalne svijesti, standardizacije jezika, kanoniziranja nacionalnih književnosti, a osnovna ideja koja okuplja srpsku i hrvatsku kulturnu i političku elitu je revanšizam za "turski zulum". O slici tog stranog i drugog "turskog svijeta" koji bi trebalo "kultivirati" i pokoriti u srpskoj književnosti romantizma i neoromantizma najbolje govori tekst Nikole Šumonje *Muhamedanstvo i naša književnost* iz 1887. godine, koji je objavljen u listu *Stražilovo* u Novom Sadu:

11 Isto, str. 183.

Mnogi književnici naši šezdesetih i sedamdesetih godina uzimali su sižete svojim pesmama, pripovetkama i drugim radovima iz života potlačene raje u turskom carstvu. Ko je ijole pratio razvijanje tadašnje književnosti, lako će se sjetiti, kakvim se načinom pisalo o Turcima, o njihovom Alahu, o proroku, o džamijama i o polumeseću, a setiće se također, kako to nije bilo baš ni malo u rukavicama. Kolike samo pesme Zmajeve i Jakšićeve odišu osvetnim gnjevom protiv 'krvoločnih' i 'zverskih' Turaka, a isto to bilo je i u pripovetkama Vladana Đorđevića, dramama Matije Bana i radovima mnogih drugih.¹²

Bit će to, nažalost, izvor s koga će se napajati velikodržavne nacionalističke ideje, kao što je ona utemeljena na Vukovoj koncepciji da su svi štokavci Srbi, o jednom narodu i jeziku s tri vjere, koja će kroz cijelo 20. stoljeće, pa čak i kroz krvave ratne pohode, pokušavati da srbizira što veći broj stanovnika Bosne, da uništi bosanskohercegovačku i bošnjačku kulturu i da prisvoji i preimenuje sve što je bosansko.

Pokušaji srpskog i hrvatskog 'nacionalizovanja' bosanskohercegovačkih Muslimana započeli su dosta rano, ni nepunu deceniju nakon čina okupacije, istovremeno i paralelno sa počecima njihove književne saradnje u srpskim i hrvatskim listovima i časopisima.¹³

Nasuprot tim antibosanskim ideologijama, Mulabdić će u zbirci pripovjedaka *Na obali Bosne* (1900) već samim naslovom simbolično odrediti svoju sliku i viziju domovine, istakavši u prvi plan njenu središnju rijeku, ne samo kao rijeku svog rodnog Maglaja, glavnog prostornog okvira njegovog književnog opusa, nego i rijeku oko čijeg je izvora Bosna započela svoje postojanje u državno-političkom smislu i dobila svoje ime, kakvi su i njeni prvi opisi u mnogim tekstovima i historijskim dokumentima. Taj kontinuitet državnosti Bosna će nastaviti kroz srednji vijek proširujući svoj teritorij i granice, kada postaje i najmoćnija država Balkana, ali i

12 Citirano prema: Kodrić, Sanjin: *Kako su Bošnjaci vidjeli muslimanski Orijent i evropski Zapad*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2018, str. 73.

13 Rizvić, Muhsin: *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887-1918*. Sarajevo: El-Kalem, 1990, str. 63.

kroz četiri stoljeća osmanske vladavine, sačuvavši u kolonijalnim okolnostima posebnosti svoje kulture, identiteta i jezika sve do 1878. godine i Mulabdićevog vremena.

I pored teških i traumatičnih okolnosti, Bosna će i tada snagom svoje umjetničke imaginacije i kreacije nastaviti iznova oblikovati svoje posebnosti u književnosti i kulturi, bez obzira što je okružena obalama i granicama različitih kulturno-civilizacijskih krugova koji neminovno ostavljaju svoje sjene na njenom toku. Bošnjački književnici u doba preporeka su zapadnoevropskim formama romana i pripovijetke gradili imaginarij modernog bošnjačkog identiteta i kulture na osnovu tradicionalnih narativno-motivskih obrazaca usmene proze, epske pjesme, balade, sevdalinke, koje su i stoljećima ranije u vremenu dominacije orijentalno-islamskih književnih oblika bile snažan vid otpora i narodnog izraza na bosanskom jeziku.

Književno djelo Edhema Mulabdića u tim presudnim okolnostima daje precizan i epohalno značajan bosanski odgovor na višestoljetnu koloniziranu narodnu svijest, na nadolazeću kršćansku imperiju, na agresivne procese hrvatskog i srpskog "nacionaliziranja muslimana", ali i na različite pogrešne pravce koji su se u tom vremenu raskršća, drame i traume identiteta nametali i nudili bošnjačkom narodu, od šutnje i odlaska u Tursku, preko poziva na oružani otpor Austro-Ugarskoj Monarhiji do autodestrukcije i pokoravanja utjecajima sa strane.

Interkulturalnost i (re)prezentacija različitosti

Bez obzira na kolonizatorska i iredentistička nastojanja prema Bosni i Hercegovini, bošnjački književnici su i u tim najtežim okolnostima zastupali univerzalne humanističke vrijednosti i bosanskohercegovački kulturološki mozaik. Interkulturalni model koji je ustanovljen u periodu susreta dviju imperija postat će dominantna književna i kulturalna praksa i teorija u Bosni i Hercegovini sve do danas. Kao i u vremenu kada nastaje, a što pokazuju Mulabdićeva djela, tako i danas, snažno će se suprotstavljati kolonizatorskim ideologijama sa strane, ali i unutarnjim redukcionističkim

glasovima. Takva književna praksa će svojom sinkretičnošću graditi prepoznatljiv imaginarij bosanskohercegovačkog društva i kulture.

Iako su u prvim godinama nakon 1878, a neki i dugo vremena kasnije, klonulo šutjeli, noseći u sebi negodovanje prema sultanu i duboki prezir prema novoj vlasti, Sarajevo je, ali i cijela Bosna i Hercegovina, postalo primjer grada u kome se sastaju dvije kulture, istočno-islamska i zapadno-kršćanska.¹⁴

Mulabdićev roman hronika *Zeleno busenje* prati ulazak austrougarskih trupa u Maglaj kada većina bošnjačkih porodica traži spas u okolnim selima kod rođaka i poznanika. U njihovim povicima "eto Švabe!" možemo pročitati strah od novog i nepoznatog, traume koja će dugo pratiti kolektivnu psihologiju bošnjačkog naroda. Međutim, uloga koju su u tom dramatičnom vremenu imali bošnjački književnici i prosvjetitelji poput Edhema Mulabdića vrlo je značajna u smislu razumijevanja i prihvatanja procesa evropeizacije, ali prevazilaženja unutarnjih etno-nacionalnih razlika.

U romanu *Zeleno busenje* lik Mehmed-efendija je zajedno s majkom i porodicom potražio utočište kod svog kmeta Lazara. Za razliku od ideološki ostrašćenih kmetova, koji su iskoristili vrijeme "kad se carstva mijenjaju" kako bi napadali na muslimane, age i begove, lik kmeta Lazara i njegov odnos prema Mehmed-efendiji i njegovoj porodici u ovom romanu predstavlja primjer dobrih međukonfesionalnih, međuetničkih i susjedskih odnosa.

I čestiti Lazar, komu se nikad, pa ni kasnije ćud ne promijeni, bio sretan što prvi put u vijeku dočekuje svoje hanume. Da je moguće, sve bi im svoje otvorio, sve bi metnuo pred njih. Mlijeko, kajmak, voće donosio i on sobom i djeca mu, a svaki se dan okretalo janje na ražnju; ali sve uzalud. Njegovi gosti bili ko otrovani, tužni i brižni, a u njihovim licima seoska čeljad gledala zamašaj toga kobnog događaja, ta pogledali čak kad će se dolje nad Maglajem uzvitlati crn dim, a pocrvenit nebo, kad će planut kasaba.¹⁵

14 Rizvić, Muhsin: *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887-1918*. Sarajevo: El-Kalem, 1990, str. 14.

15 Mulabdić, Edhem: *Zeleno busenje*. Sarajevo: Svjetlost, 2009, str. 105.

Iako je doživio tešku porodičnu tregediju (ubistvo majke i ranjavanje brata), Mulabdić u svojim djelima to nije pripisivao kršćanstvu ili kršćanima, smatrajući, prije svega, pojedinca odgovornim za postupke, a ne vjeru, kulturu ili etničku grupu. To pokazuje i sam lik kmeta Lazara koji se ne mijenja, koji je gostoljubiv i prijateljski raspoložen prema svojim komšijama muslimanima.

A upravo će Mulabdićev publicistički tekst objavljen u *Gajretu* 1925. godine pod naslovom "Vjerska snošljivost", na pravi način izraziti njegove poglede na višestoljetnu tradiciju zajedničkog življenja različitih konfesija u Bosni i Hercegovini, a koja je, uprkos kontinuiranim pokušajima sa strane da se taj trocivilizacijski interkulturalni topos razbije, kroz povijest bila i do danas ostala mjesto promocije onih univerzalnih i humanističkih tekovina i suština objavljenih religija. Religijska učenja judaizma, kršćanstva i islama određuju čovjeka kao Božijeg namjesnika na zemlji, koga vjera treba odgajati da poštuje dostojanstvo svakog čovjeka, bez obzira na porijeklo, nacionalno i vjersko opredjeljenje. Mulabdić se, dakle, poput svoga prethodnika Uskufija iz 17. stoljeća i njegovog "poziva na viru", suprotstavlja onim pojedincima i grupama koji zloupotrebljavaju vjerske razlike kako bi u nestabilnim vremenima ili iz ličnih interesa probudili mračne sile zla, vodili ratove i sijali smrt.

Kod nas u našoj narodnoj državi, gdje treba da živimo zajedno, a podijeljeni na nekoliko raznih vjera, sveta je dužnost svakoga iskrenog patriote da u svakom pogledu i u svakom slučaju propovijeda i propagira vjersku snošljivost. Čovjek se ne mora odreći i zanemariti svoje vjere i njezinih odredaba, a da opet i tuđu poštuje. Trebamo znati da vjera ima glavni cilj oplemenjavanje čovjeka, a ne da usađuje mržnju prema drugim ljudima.¹⁶

Uzimajući u obzir društveno-historijska kretanja kojima je i sam svjedočio, autor kao da predosjeća da bi se pogubne posljedice zloupotrebe religije upravo mogle najviše odraziti u Bosni pa u pripovijetkama *Kumovi* i *Aga i kmet* insistira na vjerskoj toleranciji

¹⁶ Mulabdić, Edhem: "Vjerska snošljivost", *Gajret*, br. 2 (1925), str. 24-25.

i zajedničkom životu različitih tradicija, koju najbolje opisuje narodna mudrost: "Drvo se na drvo nasloni, a čovjek na čovjeka."¹⁷

*Pokumili se Arif i Kostica, njihove kuće i oba sela. Silni se darovi izdonosili, žene izljubile muškarce u ruku, veselilo se čitav dan, sve ko braća i sestre, - kumovi.*¹⁸

*Kad bi se Lovro i Salihaga sastali, pitali jedan drugog za malog agu i malog kmetića. To im bilo veselje. A djeca rasla, da ne može ljepše. I dok su ojačali, da onaj može za plug uhvatiti, a ovaj se baciti na konjče, pa za svojim babom otići u selo, dotle se izmijenilo dosta godinica i rodni i nerodni, ali Salih-aga i Lovro ostaše vazda ko i bili. Međutim, preturili i onu bunu, ona promjena vlada, sve se to izmotalo, a na posljjetku se opet našli kmet i aga i nastavili stari svoj život.*¹⁹

Književno djelo Edhema Mulabdića promovira bosanskohercegovačku različitost i zajednički život u vremenu kada se ta tradicija življenja pokušava sa strane razgraditi. Tako će na pravi način književnoumjetnički oblikovati procese koji su započeli i nešto ranije kroz tanzimatske reforme i bosanske časopise u kojima objavljuju autori svih konfesija. Ne treba zaboraviti da i sam Mulabdić ističe kako je prevodio neke autore s turskog jezika, ali i rado čitao tadašnje hrvatske romantičare i realiste Šenou, Tomića, Kumičića, Đalskog i druge, koji su ga motivirali da počne pisati.

Mulabdićevo djelo sintetizira svekoliku tradiciju bošnjačke narodne književnosti, orijentalno-islamske motive, islamske etičke vrijednosti, zatim prosvjetiteljske, romantičarske i realistične elemente evropskih i južnoslavenskih književnih praksi. Na konkretnom društvenom planu zalagao se za saradnju i zajedničko djelovanje svih kulturnih, vjerskih i etno-nacionalnih segmenata Bosne i Hercegovine i širih južnoslavenskih prostora. U isto vrijeme, zajedno s drugim bosanskohercegovačkim autorima tog vremena, svojim angažmanom usmjeravat će bošnjačku obrazovnu i političku misao,

¹⁷ Mulabdić, Edhem: *Na obali Bosne*. Mostar: Islamski centar, 1998, str. 21.

¹⁸ Isto, str. 27.

¹⁹ Isto, str. 102.

oblikovati jedan novi izraz u književnosti i kulturi te pokazati "kako se može biti napredan, a da se ne pljune na tradiciju"²⁰.

Tradicija i nova vremena

Ako je s austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine došla nova vlast i administracija, tradicionalni način života u bošnjačkoj porodici, koji se praktikovao stoljećima ranije, dugo se još zadržao. Značajno etnološko djelo o tome napisao je već 1900. godine Antun Hangi pod naslovom *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, a koje, uz određene prohrvatske težnje i orijentalističke predodžbe, i danas predstavlja značajan doprinos u rasvjetljavanju najvažnijih segmenata naše kulture i tradicije.²¹

Tradicionalni običaji predstavljaju neke od najdominantnijih slika u romanima i pripovijetkama Edhema Mulabdića. Njegove proze, kako ističe Enes Duraković, "još uvijek čuvaju toplinu harmonične atmosfere patrijarhalnog svijeta i života, zasnovanih na tradicionalnim vrijednostima koje se bespogovorno prihvaćaju, slijeđe i poštuju"²². Narušavanje "suglasja čovjeka, prirode, porodice i društva" izaziva dramu i sukobe kako unutar samog pojedinca tako i između likova, porodica i grupa u njegovim djelima. U suštini, Mulabdić je bio za dinamičnost, razvoj i promociju tradicije, a protiv konzervativizma, zatvorenosti i prihvatanja "modernosti" bez detaljne analize.

Temelj je cjelokupne preporodne književnosti, pa i Mulabdićevih djela, bogata usmena (narodna) bošnjačka tradicija. Motive sevdalijske ljubavi i ašikovanja momaka i djevojaka nalazimo kako u romanu *Zeleno busenje* tako i u pričama *Tajno pismo*, *Otmica i Očinsko srce*. Obično je riječ o djevojci izuzetne ljepote za čiju ruku

20 Ljubunčić, Salih: "Edhemu Mulabdiću, čovjeku i kulturnom radniku, prilikom njegove četrdeset-godišnjice književnog i prosvjetnog rada", *Behar*, godina 4, broj 14 i 15 (1930), str. 210.

21 Vidi: Antun Hangi, *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, prvo izdanje 1900, Dobra knjiga, Sarajevo, 2021.

22 Duraković, Enes: *Obzori bošnjačke književnosti*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2012, str. 268.

i ljubav se nadmeću momci nekog mjesta pa, tokom omladinskih sijela ili "ljuščidbi žita", dolazi često i do fizičkih obračuna (*Otmica*). Komunikaciju i vezu dvoje zaljubljenih mladih otežavaju klasne razlike, porijeklo i imovinsko stanje njihovih porodica, odnosno nezadovoljstvo roditelja (uglavnom oca) izborom kćeri ili sina. Takav je, recimo, Avdibeg u priči *Očinsko srce* koji ne dozvoljava svom sinu jedincu Alajbegu da oženi Mujkića kći Ajku zbog nešto slabijeg materijalnog statusa njene porodice ili Čerimbeg u priči *Tajno pismo* koji odbija svakog prosca svoje kćeri Vafije.

*Kuća opasana debelim, visokim zidom, a u njoj, svak veli, djevojka ko zagorska vila. A Čerimbeg i onako čovjek bio nekakav mučan, nije bilo u varoši momka koji bi mu se svidio. Osobito prezirno gledao mlađariju, otkad se tu otvori ruždija i mladež nagrañula tamo, pa učila, kako svijet kazuje, svašta, a ništa tursko.*²³

Međutim, iako su te patrijarhalne zabrane bile izražene, ipak, dvoje zaljubljenih na kraju Mulabdićevih priča ostaju zajedno jer, kako kaže Hasan-bajraktar Avdibegu u priči *Očinsko srce*, "srcu se, beže, ne može zapovijedati"²⁴. Očev ponos i tradicijska nepisana pravila su se vrlo često morala potisnuti zbog ljubavi, života i sreće njihove djece.

Isto tako, tradiciju roditeljskog blagoslova prilikom prosidbe kćeri u romanu *Zeleno busenje* otac Muharemeta koristi kako bi zabranio kćeri Ajiši da se uda za Ahmeta jer je članove njegove porodice smatrao osmanlijskim slugama, ali i zbog materijalnih interesa i ortakluka sa Salihagom, za čijeg sina Rašida je mislio "dati" Ajišu. Ta prepreka, međutim, za dvoje mladih postaje razlog više da istrajavaju u svojoj zajedničkoj budućnosti i životu, pa čak i da se djevojka "ukrade" od svojih kako bi pošla za svoga izabranika, a što je bilo i Ajišino obećanje Ahmetu u romanu *Zeleno busenje*. Ahmetov odlazak u boj za domovinu, povećat će tu emotivnu napetost i iščekivanje koje će u ovom romanu, za razliku od Mulabdićevih pripovjedaka, skončati baladesknim krajem i smrću dvoje mladih.

²³ Mulabdić, Edhem: *Na obali Bosne*. Mostar: Islamski centar, 1998, str. 60.

²⁴ Isto, str. 173.

*Gorka je bila tuga Ajišina za Ahmetom, teška je bila bol njena gledajući brata svog kako propada, pa je to sve poput jake bure lomilo sve sile njena nježna bića; a ovaj zadnji udarac, potres, slomio je, nadvladao i srce i zadnju silu njenu, onda se predala majci, podlegla sudbini, borbi, ona klonula...*²⁵

Običaji svadbe koju Ajiša i Ahmet u romanu *Zeleno busenje* nisu dočekali, osim pjesme, kahve i šerbeta, obično su sadržavali i neke od narodnih igara, kao što su konjske trke, kolo i nišan. Na takvim događajima su se upoznavali momci i djevojke, radale nove ljubavi i prijateljstva, ali i nova rivalstva i sukobi, poput Mehmedbega i Šakića u priči *Nišan* koji su čak, zbog svađe oko pobjednika u gađanju, prestali komunicirati. Tako je bilo sve do ikrar-dove prilikom Mehmedbegovog polaska na hadž, kada su se izmirili i halalili jedan drugome jer tako islamski vjerski običaji nalažu.

Edhem Mulabdić je s izraženom osjećajnošću i vedrinom u priči *Sreća u domu* opisivao Božiju blagodat rođenja djeteta i običaje davanja imena novorođenčetu (akika) kod muslimana. U prizoru posjete "hanuma" iz komšiluka Ganibegovici i njenu čedu "čestita Omerhodžinica zabrinu se s tolikih očiju, pa se brže pomno dotače prstima nosića malog i cmrknu svojim usnama, da djetetu ne naudi"²⁶, što je samo jedan od običaja za koje se vjeruje da štite dijete od uroka. Novorođenče u kuću donosi veselje i sreću te učvršćuje bračne odnose dvoje supružnika, ali omogućava stjecanje porodičnih nasljednika.

*Sedmi dan, kad se mali beg prvi put metnuo u bešiku, Ganibeg je sobom doveo imama, da djetetu ime nadije. Hodža je dugo učio nad bešikom, a glas mu podrhtavao baš onako, kao srce u sretnoga babe; a potom malom begu dadoše ime baš djeda mu: Smailbeg.*²⁷

Porodični kult i harmonični život zasnovan na patrijarhalnim odnosima je stalni motiv Mulabdićevih proza. Posebno se to zajedništvo manifestira tokom vjerskih blagdana (praznika) kakav

²⁵ Mulabdić, Edhem: *Zeleno busenje*. Sarajevo: Svjetlost, 2009, str. 218.

²⁶ Mulabdić, Edhem: *Na obali Bosne*. Mostar: Islamski centar, 1998, str. 18.

²⁷ Isto, str. 20.

je, recimo, Bajram (Ramazanski i Hadžijski) kod muslimana. Nekada tu porodičnu atmosferu i običaje zasjene određene životne tragedije ili strahovi pa se u Bosni često bajramovalo u ratnim okolnostima, uslovima oskudice ili nekim drugim nedaćama. U Mulabdićevoj priči *Bajram* uobičajena bajramska radost potisnuta je Mehaginim četverogodišnjim boravkom "u askeru", dok su njegova supruga i šestogodišnji sin Arif gotovo izgubili sve nade o njegovom povratku.

Mali je bio veseo, nije znao, što će prije. A mati doskora izvadila čitav svežanj haljina, umila ga i počela oblačiti: nova i čista rubenina, pa onda nove čakširice, pa onda šamalahče, anterija, čohali fermen, pas, fesić medžidija, pa čarapice i nove firale, a sve novo, sve kroja ko za velikoga. (...) Sirota zaklonila lice od svjetla, da joj malić ne vidi suza. Oblačila ga, sobom mu sapela i najmanju kopčicu, a kad ga sasvim opremi i on ustade, pred njom bijaše prava slika njezina dragog, neprežaljenog muža.²⁸

I pored tuge koju osjeća, potiskujući svoje prave emocije, majka ne želi umanjiti radost odlaska na bajram-namaz svom šestogodišnjem sinu te ustrajava u slijeđenju tradicije i bajramskih običaja koji podrazumijevaju i ispraćaje muškaraca u džamiju, međusobna čestitanja, oblačenje najljepše odjeće itd. Njihova strpljivost u životnim iskušenjima, iskrena vjera u Božiju pomoć i snagu dove, doprinose Mehaginom neočekivanom povratku i dvostrukom Bajramu u njihovoj kući.

Dakle, nova vremena i Zapadne vrijednosti teško su prelazile avlijske ograde i kućne pragove bošnjačkih porodica, a tradicionalne vrijednosti, posebno porodične, kod Bošnjaka se i danas čuvaju i poštuju uprkos kontinuiranim procesima evropeizacije, urbanizacije i globalizacije.

Sa druge strane, na osnovu Mulabdićevog djela, možemo zaključiti da se već tada u kasabama i čaršijama formirao jedan "hibridni" model života, čemu su doprinijeli austrougarski činovnici, inženjeri, učitelji i kulturni radnici. Mlađe generacije Bošnjaka brže prihvataju "novu kulturu" kako bi bili primijećeni u društvu i među

²⁸ Isto, str. 67.

omladinom. Tri druga iz ikavskog kraja u istoimenoj priči, putujući po pograničnim dijelovima Hercegovine i Dalmacije, donose u bosansku kasabu ne samo novo narječje nego i novi stil odijevanja.

Njiha tri bijahu tri najljepša struka u kiti cvića, njiha slušahu i same divojke, a i momci. Je l' novi kroj u odilu, od njiha je, od "trojice". Prve cokule (cipele) donesoše oni, sapete rukave, nabrane čakšire, uzak pasić; oni baciše za uvik one podveze, što svakog stezahu ispod kolina, dobaviše kaluf fesni, zapustiše kose – preokrenuše i upraviše novi naraštaj novim putem. Sve ih je staro popriko gledalo, a drugo sve slipo išlo za njima u čemu, u svemu.²⁹

Iako starije generacije muslimana Bošnjaka u Mulabdićevom književnom djelu još ljubomorno čuvaju tradicionalne porodične običaje, od akike (davanja imena) djetetu preko svadbenih običaja i dova itd., mlađi naraštaji, poput Mustafe u romanu *Zeleno busenje*, sve više zalaze u novu čaršiju, "novi Maglaj", gostione i kafane. Tako će, umjesto da se suoče s nadolazećim evropskim vrijednostima, da ih (re)interpretiraju u skladu s vlastitom tradicijom, da odvoje prihvatljive od neprihvatljivih segmenata, pojedini konzervativni bošnjački krugovi svojim načinom "odbrane vjere" doprinijeti da mlade, umjesto obrazovanja i kulturnih vrijednosti Evrope, sve više privlače zabave, kafane i nekontrolisano raspiništvo.

Otkako su pogratile vojničke barake, dvije ćuprije, a željeznica već prohodala, od to je doba onaj kraj onamo neka nova čaršija, 'novi Maglaj'. Između ostalih zgrada i zgradica gostiona je najviše, pa samo zaviri, puno. Svirači, pjevačice, igračice, zabave, života u obilju za mlađi svijet. Čim mrak na zemlju, hrli onamo sve jatovice. Provodi se tu do neko doba noći – ta plodni su bili prošli dani, pa svak pun pare. Kad god tu zaviriš, oko stolova zaokružila družina a pred njom čitava šuma boca, bočica i ostalog pribora, što kiti njihov sto. A povrh toga služi njima pokoje čeljade, lijepo, umiljato, da zanos mladež, pa još

29 Isto, str. 140.

*gdjekom i polaska da je – glavit, lijep... To je mladiće opijalo pa neki – više trošili, a da se samo svide 'krčmarici' svojoj.*³⁰

Širenje štampe i pojava novina na bosanskom jeziku doprinijet će bržem i jednostavnijem pristupu informacija i znanja te drugačijim pogledima na svijet i život. Na druženjima i skupovima u kasabama ili na seoskim sijelima, osim o svakodnevnim poslovima i lokalnim događajima, prepričavale su se novinske vijesti o ratovima i dešavanjima u svijetu. Svaki od tih pripovjedača će, kako bi bio zanimljiviji publici, dodati dosta toga svog tim saznanjima, iskustvenog ili izmišljenog, čime će se u pisanoj formi nastaviti bogata tradicija usmenog pripovijedanja u Bosni. Ašik-Omerovo umijeće pričanja izmišljenih događaja i njegova uvjerenost u istinu ispričanog u ustoimenoj priči, izazvat će smijeh i samih likova slušalaca. U svakoj od tih priča jasno će se prepoznati autorski stav u glasu pripovjedača, nekog od likova ili same poente na kraju teksta, ali i moć usmene priče, "koja je tada još imala sposobnost, ali i zadatak, da drži na okupu članove jedne zajednice i da im prenosi kolektivno iskustvo te zajednice"³¹.

Međutim, osim kao način prenošenja važnih vijesti ili zabave, "kahva" ili sijelo ima i neizostavnu mulabdićevsku prosvjetiteljsku ulogu. U priči na *Na sijelu*, mudri Alijaga, dugogodišnji turski vojnik, iznoseći im svoje iskustvo o jednom turskom juzbaši, svojim sagovornicima će poručiti da su nauka i znanje presudni čak i za vojnu taktiku i umijeće ratovanja, a kamoli za neki opći društveni ili civilizacijski progres.

Roman *Nova vremena* (1914) je, međutim, potpuno na ideološkoj strani prilagođavanja novim okolnostima, a posebno onim evropskim dostignućima koja će koristiti bosanskom čovjeku. Glavni lik Husein-beg će, nakon dugog razmišljanja i rasprava sa svojim poznanicima, domaćim protivnicima evropeizacije i sudskim činovnikom Likotom, ipak, odlučiti da, uprkos adetima i tradiciji, sklopi sporazum sa "Švabom subašom" koji će na moderan način,

30 Mulabdić, Edhem *Zeleno busenje*. Sarajevo: Svjetlost, 2009, str. 208.

31 Lešić, Zdenko: "Prvi muslimanski pripovjedači i njihovi modeli", *Bošnjačka književnost u književnoj kritici. Novija književnost - proza*, knjiga 4, Sarajevo: Alef, 1998, str. 10.

upotrebom svih dostignuća u poljoprivrednom gazdovanju, upravljati njegovim imanjem.³² Na to ga je ponukala svijest o budućnosti njegovog sina Hašim-bega i hodžine riječi: "Ne naučavajte, veli, djecu svoju za ovog vremena, već za onog, u kom će ona živjeti."

- Pa nek mi rekne ko hoće, da naš čovjek može iznijet s učenim! Ne more, bolan, šta ćeš, ovo je sve vidiš li ti nauka! Jest, posta mi časnog, sve nauka! Sad je opet upravitelj vodio gospodare svoje od jedne sprave do druge i pokazivao im za što je koja. Tu je mašina za sjeckanje sijena i slame, tu drljače s gvozdanim klinovima, opet mašina za čišćenje pšenice od nijeti i kukolja (vrstalo), pa onda dva jarma za volove, jedan za konje, pa orugje za konje i kola, pa redom manje gospodarske sprave: motike, trnokopi, srpovi, kose itd.³³

Mnogi su takav njegov potez smatrali izdajom begovskog ponosa i bošnjaštva jer su još uvijek bili nesvjesni značaja obrazovanja i ekonomskog napretka. Mulabdićev idealizirani lik novog Bošnjaka Husein-beg je, međutim, ostvario na kraju romana sve ono čemu je težio i što je mudro planirao.

Edhem Mulabdić je u svojim pripovijetkama i romanima prikazao razvoj bošnjačkog identiteta s kraja 19. i početka 20. stoljeća, u vremenu kada se u Bosni i Hercegovini susreću Istok i Zapad. Uglavnom su označena tri osnovna toka svijesti Bošnjaka u odnosu na kulturološka i društvena kretanja: konzervativni (uporno brane stari način života), potpuna evropeizacija (sve zapadne vrijednosti, i korisne i štetne) te ona kojoj je pripadao i sam autor Edhem Mulabdić, koja zastupa ideje o neminovnoj tranziciji u kojoj treba sintetizirati sve ono korisno i dobro iz tradicije i novih vremena. Osim toga, njegova prozna djela uočavaju koje je porodične i društvene promjene uzrokovao taj neminovni susret starog i novog, ali i činjenicu da za svaku društvenu i kulturnu pomjenu poput ove treba vrijeme, odgovornost i vizija.

³² Mulabdić, Edhem: *Nova vremena (slika iz novijeg života u Bosni)*. Mostar: Muslimanska biblioteka, 1914, str. 22.

³³ Isto, str. 81.

Zaključak

Složena i turbulentna povijest Bosne i Hercegovine pokazuje svoju posebnost, prije svega na književnom i kulturalnom planu, u prezentaciji i imaginaciji njenih književnika i pregalaca. Samopamćenje kao vid otpora različitim oblicima kolonijalizacije u bošnjačkoj književnosti se kao njen imanentni poetički fenomen može pratiti još od srednjovjekovnih pisanih spomenika i bogate usmene književne tradicije. Svoju matičnu prošlost i porijeklo pamtili su i bošnjački književnici na orijentalnim jezicima ne samo u pseudonimima (Saraji, Mostarac, Livnjak) nego i u svojim pjesmama i proznim zapisima, a pogotovo alhamijado pjesnici, svjesni ljepote i umjetničkih mogućnosti svoga maternjeg bosanskog jezika. Bošnjački preporod u književnosti nije, dakle, bio opredjeljivanje za neku od zainteresiranih kolonizatorskih strana, nego vraćanje tradicionalnim vrijednostima Bosne, bosanskom jeziku te vlastitoj interpretaciji društveno-historijskih okolnosti.

Kao svjedok vremena bosanskih raskršća, kada je Zapadna, austrougarska imperija smjenjivala Istočnu, osmansku, Edhem Mućlabdić će u svojim pripovijetkama i romanima uočavati kako se te krupne promjene odražavaju na sudbinu običnog bosanskog čovjeka, porodicu, bošnjački narod, ali i cijelu Bosnu i Hercegovinu. Mućlabdić spada u red onih bošnjačkih književnika i intelektualaca po čijim se djelima i angažmanu prepoznaju i cjelokupne epohe bosanskohercegovačke povijesti. On je dao nemjerljiv doprinos svojim društvenim, kulturnim i prosvjetiteljskim angažmanom da se jedna krupna društvena i kulturna promjena u životu Bošnjaka, u jednom postkonfliktnom vremenu, premosti na što bezbolniji način. Austrougaraska okupacija Bosne i Hercegovine monarhije i prelazak s višestoljetne orijentalno-islamske kulture življenja na zapadnoevropski model te njeni duboki tragovi na svijest i psihologiju pojedinaca i kolektiva, ostala bi potpuno zamagljena bez književnog djela ovog velikana.

Literatura

Anderson, Benedikt: *Nacija: Zamišljena zajednica*. Beograd: Plato, 1998.

Duraković, Enes: *Obzori bošnjačke književnosti*.

Sarajevo: Dobra knjiga, 2012.

Hangi, Antun: *Život i običaji muslimana u Bosni i Hercegovini*, Dobra knjiga, Sarajevo, 2021.

Imamović, Mustafa: *Historija Bošnjaka*. Sarajevo: Preporod, 1998.

Kodrić, Sanjin: *Književnost sjećanja: Kulturalno pamćenje i reprezentacija prošlosti u novijoj bošnjačkoj književnosti*. Sarajevo: Slavistički komitet, 2012.

Kodrić, Sanjin: *Kako su Bošnjaci vidjeli muslimanski Orijent i evropski Zapad*. Sarajevo: Dobra knjiga, 2018.

Lešić, Zdenko: "Prvi muslimanski pripovjedači i njihovi modeli", *Bošnjačka književnost u književnoj kritici. Novija književnost - proza*, knjiga 4, Sarajevo: Alef, 1998, str. 7 - 30.

Ljubunčić, Salih: "Edhemu Mulabdiću, čovjeku i kulturnom radniku, prilikom njegove četrdeset-godišnjice književnog i prosvjetnog rada", *Behar*, godina 4, broj 14 i 15 (1930), str. 210.

Mulabdić, Edhem: "Iz autobiografije (povodom proslave četrdeset godišnjice moga kulturnog rada)", *Novi Behar*, godina 4, broj 21 (1930-1931), str. 328.

Mulabdić, Edhem: *Zeleno busenje*. Sarajevo: Svjetlost, 2009.

Mulabdić, Edhem: *Na obali Bosne*. Mostar: Islamski centar, 1998.

Mulabdić, Edhem: *Nova vremena (slika iz novijeg života u Bosni)*. Mostar: Muslimanska biblioteka, 1914.

Rizvić, Muhsin: *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporda*. Sarajevo: El-Kalem, 1990.